Häfla Bruk 300 år

Häfla Bruk i Östergötland anlades 1682 som stångjärnsbruk men i anslutning till detta utvecklades under 1800-talet ett manufakturverk med hästskosmide som specialitet. Järntillverkningen nedlades 1924 och då de dithörande anläggningarna 1934 överläts i Tekniska museets vård förklarades dessa som industrihistoriskt minnesmärke. Sedan dess har även merparten av hästskosmidet upphört. Bruket tillverkar i dag främst pressvetsad gallerdurk, brogaller, konvektorgaller, fotskrapor, spiraltrappor och sträckmetall samt utför varmförzinkning. En ny, stor produkt är halkfria durkar till oljeplattformarna ute på Nordsjön.

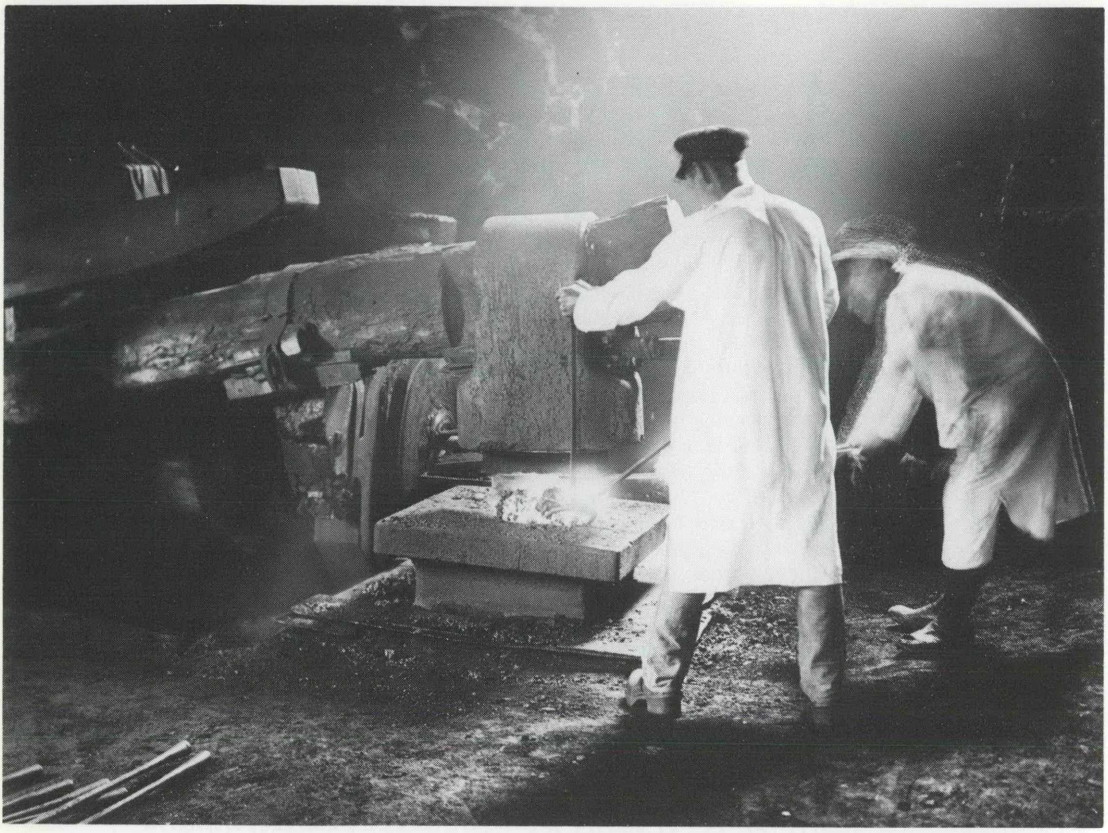
Brukets långa och händelserika historia är knapphändigt utforskad. Avsaknaden av en fyllig historieskrivning torde bero på källmaterialets tunnhet, på brukets ringa storlek genom tiderna – omkring hundratalet anställda – och det faktum att den ursprungliga verksamheten avvecklades 1924. Utöver bruksförvaltaren Frans Fernquists korta historik över *Häfla Bruk 1682–1918* (1925, manuskript 12 s, Tekniska museets arkiv) föreligger i stort sett endast Torsten Althins uppsats om *Häfla hammarsmedja* (I: Svenska Kulturbilder, del 9–10, Stockholm 1931 s 119–142) samt ett par notiser i Dædalus 1935 resp 1971. Att bruket kunnat överleva i tre sekel tyder dock på en anpassningsförmåga, som vore värd att närmare undersökas.

Redan omständigheterna kring brukets tillkomst är anmärkningsvärda. Då landshövding Jakob Fleming (1640–1689) under år 1682 uppförde en hammare och två härdar vid Häfla ström och sökte privilegium för dess drift protesterade en del av ägarna till omkringliggande bruk. De mäktiga brukspatronerna Louis de Geer, Gillis de Flon m fl hävdade att intrång gjordes på deras rätt att uppköpa tackjärn och träkol samt befarade en vattenuppdämning till skada för uppströms liggande marker. Under tiden som ärendet behandlades i de olika instanserna – Bergmästaren på orten, Bergsfogden, Bergstingsrätten, Bergskollegium och Kungl Maj:t – synes Fleming trots uttryckliga förbud ha igångsatt driften, vilket framgår av Kungl Bergs Collegiums skrivelse av den 2 maj 1683 till bergsfogden Erich Kiellman:

> ''Till Bergzfougden Erich Kiellman att cröna sampt smidningen förbiuda i Herr Jacob Flemmings Hammar i Östergöthlandh och Skedewij sochn. Hällsa medh Gudh allzmechtigh Bergzfougden Erich Johansson Kiellman. Emhedan Colleg:m förnummit, huruledes Gouverneuren Högvelborne Hr. Jacob Flemmingh skall twert emoth Kongl. bergzordningen uthan dette Collegii Tillståndh och Privilegio opbygt een Hammar i Östergöthlandh, Skedewij sochn och Häfle ström; så haar dhet eij mindre kunnat än härmed anbefalla, att I till Collegij wijdare Ordres samme owannembde hammar ofördröijeligen Crönen och Smidningen förbiuden; giwandess sedan collegi:o härom Eder berättellse och huruwijda nu för tijden werket i gångh warit; Befalle Eder Gudh allzmechtigh.''

Den 13 december 1683 privilegierades emellertid bruket med ett årligt smide av 300 skeppund (= 45 ton) och frälserätt av 75 skeppund och mot en hammarskatt av tre skeppund årligen. Privilegierna grundades på att träkol togs från egna frälse skogar och på att bruket försågs med tackjärn från egna frälsebönder i Närke. Ett villkor var också att Forssjö hammare i Södermanland nedlades, vilket infriades 1684, då smidet flyttades till Häfla. Forssjö bruk återuppstod dock 1748 med nya privilegier.

Under några av krigsåren i början av 1700-talet låg verksamheten vid Häfla nere. År 1728 uppfördes en ny smedja och vattenkraftanläggningen ombyggdes med sikte på ökad produktion. Tillstånd gavs att årligen inköpa 300 skeppund tackjärn från Nora och Lindes bergslager och 1742 utökades brukets privilegier till 600 skeppund årligt smide, vilket dock reducerades med 100 skeppund 1762. Vid svaga konjunkturer, vattenbrist och brist på träkol och tackjärn utnyttjades inte denna kvot fullt ut. Det s k undersmidet var vissa år högst avsevärt. Under 1600- och 1700-talen färskades järnet enligt tysksmidesmetoden men i början av 1830-talet övergick man till en modifierad form av Lancashiremetoden, dvs engelska stångjärnshärdar. Med undantag av ett tiotal år på 1850- och 1860-talet, då Franche-Comte-härdar användes, tillämpades den engelska metoden fram till nedlägg-

Lancashiresmeder i arbete vid Häflas smälthammare, som efter nedläggningen av brukets järntillverkning 1924 varit igång endast denna sensommardag 1929. Foto: Torsten Althin, 1929.

ningen 1924. Nya Lancashire-härdar uppbyggdes för övrigt så sent som 1883.

"Skjerforsa Qvarn och såg" inköptes 1829. Här – en halvmil från det gamla bruket – uppfördes under 1830-talet ett manufakturverk för smide av spik, hästskor, yxor, liar, grepar, spadar m m privilegierat för 300 skeppund årligen. Vidare anlades en stålugn för 400 skeppund årlig tillverkning, en mumblingshammare m m. År 1840 bestod således Häfla och Skärfors stångjärns- och manufakturverk av tre smälthärdar, en stålugn för brännstålstillverkning, tre stångjärnshammare, en mumblingshammare, två räckhammare, en vattenslägga och fyra spikhammare. År 1860 tillkom ytterligare en stålugn samt ett valsverk, som i sitt slag var ett av de första i Sverige. Från och med smidesåret 1848 var brukets tillverkningsrätt oinskränkt. Det produktionsreglerande privilegiesystemet hade avskaffats och kolhandeln frigivits.

Manufaktursmidet bedrevs i början för hand. Spiktillverkningen dominerade helt under flera decennier och ett klippspiksmaskineri insattes 1863. Hästskorna handsmiddes ända in på 1880-talet och det var först 1889 som maskiner för enbart maskinell tillverkning av hästskor installerades. Produktionen kunde då utökas så att hästskorna blev en ledande produkt. Som råmaterial för hästskorna hade brukets eget lancashirejärn börjat ersättas med martinstål av en specialkvalitet. Både mekaniseringen och experimenten med olika stålkvaliteter var förenade med stora kostnader, men hästskorna hade framtiden för sig och befrämjade brukets fortlevnad. Sedan andra världskriget är Häfla Bruks AB (aktiebolaget bildat 1899)

ensamt i landet om att tillverka hästskor, men antalet hästar har samtidigt minskat till en bråkdel av vad det varit. Tidigare var armén, hovslagarna och järngrossisterna stora kunder, nu går den återstående lilla produktionen till ridskolor och travbanor. Av drygt ett hundratal arbetare sysselsätts i dag endast ett par man med hästskosmide.

Det gamla stångjärnsbruket (''Övre Häfla Bruk'') utgör i dag ett av vårt lands förnämsta industriminnesmärken. Här kan man förutom de ålderdomliga byggnaderna och en lancashirehärd bese den enda bevarade tyskhärden i Norden. Dessutom finns en stångjärnshammare tillverkad vid Avesta Bruk före 1799, en träskaftad smälthammare med ett hammarhuvud som väger 700 kg tillverkat i Finspång i början av 1830-talet samt en Bagges blåsmaskin från 1800-talets senare hälft.

Jan-Erik Pettersson